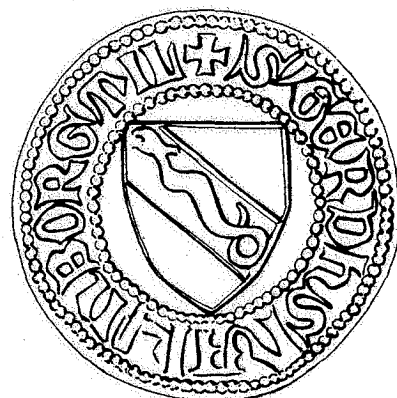
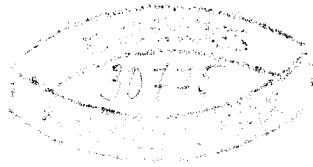


Hästholmen



Henrik Klackenber
Hästholmen



IC

24

Loban...
Loban...

*Projektet bekostas genom anslag från Riksbankens Jubileumsfond,
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet och Forsknings-
rådsnämnden*

Projektledare: Hans Andersson, Åke Hyenstrand

Övriga till projektet fast knutna deltagare: Birgitta Broberg,
Margareta Hasselmo, Anna Järpe, Henrik Klackenbergl och Lars Redin

Referensgrupp: docent Lennart Améen, Lund, professor Erik Cinthio,
Lund, docent Göran Dahlbäck, Stockholm, 1:e antikvarie Waldemar
Falck, Visby, 1:e antikvarie Jonas Ferenius, Stockholm, länsantikvarie
Margit Forsström, Växjö, docent Birgitta Fritz, Stockholm, statsarkeo-
log C J Gardberg, Helsingfors, docent Thomas Hall, Stockholm, pro-
fessor Ingrid Hammarström, Stockholm, 1:e intendent Carl-Fredrik Lunde-
vall, Stockholm, professor Erik Lönnroth, Göteborg, professor Brita
Malmer, Stockholm, museichef Anders Mårtensson, Lund, professor
Torstein Sjøvold, Stockholm, docent Ulf Sporrang, Stockholm, lands-
antikvarie Egon Thun, Örebro samt från Riksantikvarieämbetet och Sta-
tens historiska museer avdelningsdirektör Björn Ambrosiani, avdelnings-
direktör Aron Andersson, 1:e antikvarie Karin Andersson, överantikvarie
Margareta Biörnstad (ordf), avdelningsdirektör David Damell, byråchef
Evald Gustafsson och byråchef Gustaf Trotzig

Kartorna godkända ur sekretessynpunkt för spridning.
Statens lantmäteriverk 1984-04-26

Publicerad av (Published by)
Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer
Box 5405
S-114 84 Stockholm

Göteborgs stads servicekontor
Grafiska avdelningen 1984

1000 ex

ISBN 91-7192-605-4

Omslag: Hästholmens sigill mellan Alvastra-abbotten Tidemans och riddaren
Gerhard Snakenborgs - två viktiga aktörer i ortens 1300-tals historia. Ori-
ginalteckningar av Anders Eide efter sigillkopior i Riksarkivet och teck-
ningar i ATA.

FÖRORD

Anslag från Riksbankens Jubileumsfond och Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet gjorde det möjligt för Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer att under året 1976 starta projektet "Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering (Medeltidsstaden)". En av projektets huvuduppgifter är att kartlägga den arkeologiska situationen i våra medeltida städer och relatera dem till den övriga stadshistoriska forskningen.

Hästholmen tillhör knappast de mest kända medeltida städerna. Det finns säkert de som skulle bestrida att orten var stad överhuvudtaget. Men som framgår av rapporten motiverar den i hög grad sin plats i projektets rapportserie genom sin roll som hamnplats vid Vättern och sin anknytning till klostret i Alvastra.

Förhoppningen är att rapporterna skall göra det arkeologiska materialet lättare tillgängligt för stadshistorisk forskning överhuvudtaget, liksom att de tillsammans med andra kulturhistoriska undersökningar skall bilda ett underlag för det praktiska antikvariska arbetet inom samhällsplaneringens ram.

Projektet har erhållit värdefull hjälp från berörda kommunala verk och tjänstemän, läns- och landsantikvarierna, museer, arkiv och enskilda arkeologer.

1984 04 30

Margareta Biörnstad
Överantikvarie, ordf
projekt- och referens-
grupperna

Hans Andersson
länsantikvarie
projektledare

0 INLEDNING

Bakgrund

När man skall beskriva hur våra medeltida städer kommit till och hur de utvecklats är det arkeologiska materialet mycket viktigt. Det hjälper oss att få en uppfattning om hur staden såg ut, vilka kontakter den hade utåt, hur dess sociala struktur tedde sig, hur staden växte fram kronologiskt etc. Tyvärr är emellertid kunskapen om det arkeologiska materialet mycket ojämn. Det saknas en överblick över vad som dokumenterats liksom över det som ohjälpligt är borta. De lämningar som finns under bebyggelsen i våra medeltida städer hotas ständigt av schaktningar för nybyggen, ledningsdragningar och andra arbeten.

Inte minst för kulturminnesvården, som har ansvaret för de bedömningar som skall göras enligt fornminneslagen, är behovet starkt att få en samlad bild av den stadsarkeologiska situationen i landet. Med ett sådant underlag står kulturminnesvården bättre rustad att möta kraven såväl från vetenskapligt håll som från samhällsplanerarna.

För att få fram denna nödvändiga överblick har projektet Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering (Medeltidsstaden) tillkommit. Målsättningen är bl a att detaljerat kartlägga och beskriva den stadsarkeologiska situationen och dess konsekvenser för den fysiska planeringen. Projektet skall göra en vetenskaplig bedömning av det material som kommit fram och därvid ta hänsyn till den tvärvetenskapliga forskningen om stadsväsendets uppkomst och utveckling under medeltiden. Med utgångspunkt från denna bearbetning skall frågeställningar och riktlinjer diskuteras för den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten. Projektets redovisning skall göras så att den bl a

- kan tjäna som en utgångspunkt för vidare vetenskaplig bearbetning inom skilda institutioner
- kan bilda underlag för de antikvariska myndigheternas planering och bedömning av den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten samt

- kan infogas i underlagsmaterialet för framför allt kommunernas översiktliga planering.

Till projektets förfogande står en referensgrupp, i vilken ingår representanter för olika ämnesområden. Genom dessa har projektet bl a fått viktiga tvärvetenskapliga kontakter.

Bakgrunden till projektet och den allmänna uppläggningsen finns beskrivna i projektprogrammet (Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden 1 1976).

Rapporternas uppläggning

Rapporterna består bl a av redogörelser för respektive städer av den typ som detta häfte utgör.

I de första kapitlen redovisas ett antal data, som i en eller annan mening har relevans för stadens tidiga utveckling. De har hämtats dels ur tillgänglig litteratur (framför allt uppgifter om dokumentariskt material), dels ur i arkiv förvarat primärmaterial (arkeologiska data, data från borrhprotokoll). I det förra fallet har inga försök gjorts att genom egen forskning komplettera eventuella brister. När det gäller det arkeologiska materialet har strävan varit att få med alla arkeologiska observationer, även om detta av olika skäl inte alltid lyckats.

En viktig målsättning för rapportarbetet har varit att nå fram till en bedömning och värdering av det arkeologiska materialet och dess möjligheter att belysa centrala stadshistoriska problem. Utgångspunkten har varit uppfattningen att arkeologiskt material kan ge kunskaper om kronologi, funktion, social struktur och näringsunderlag. Materialet har organiserats från antagandet att formerna för den bosättning, som ägt rum och som det arkeologiska materialet speglar, är resultatet av en anpassning av funktionen till vissa avgörande förutsättningar som topografi, kommunikationer, näringsgeografiska betingelser etc. Med utgångspunkt härifrån har datamaterialet valts ut och strukturerats.

Som bakgrund har ett försök gjorts att kort karakterisera stadens läge, funktion och näringsgeografiska förutsättningar. Från skriftligt material har hämtats uppgifter om institutioner, som i en eller annan mening speglar administrativa eller andra specialiserade funktioner. Systematiskt har data sökts, som givit de topografiska utgångspunkterna för bosättningen. I redovisningen av det arkeologiska materialet har sådana upplysningar prioriterats som visar bosättningens förhållande till topografin, dess funktionsbestämda karaktär samt vilken teknik som tillämpats. Möjligheterna till vidare undersökningar kan prövas i förhållande till de uppgifter om utschaktningar som finns.

Urvalet ger på en gång överblick över karaktären av det material, som finns tillgängligt om stadens medeltida utveckling och en utgångspunkt för bearbetning av detta material. I analysen görs ett försök att pröva det tillgängliga materialets användbarhet. Härifrån kan erhållas ett underlag för den antikvariska bedömningen inför fortsatt verksamhet.

Gällande lagstiftning

Bestämmelser i *lagen den 12 juni 1942 om fornminnen* ger bl a skydd åt "lämningar av fordom övergivna bostäder, boplatser eller arbetsplatser samt bildningar som uppkommit vid bruket av dylika bostäder eller platser" (2 §). Till sådana lämningar, som betraktas som fasta fornlämningar, räknas alltså även kulturlager i våra äldre städer. Om en fast fornlämning efter beslut av länsstyrelsen får tas bort, skall den undersökas och kostnaderna härför bäras av arbetsföretaget (9 §). (Se vidare Underrättelser från RAÄ och SHMM 1976:7 och 8).

Vissa byggnader skyddas genom *lag den 9 december 1960 om byggnadsminnen* eller genom *KK 26 november 1920 med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet*.

Datainsamlingen för Hästholmen avslutades 1983-09-01.

Karta 1. Sydöstsveriges territoriella indelning under medeltiden med gränser enligt Atlas över Sverige 133 - 134. The territorial division of south-east Sweden in the Middle Ages. Boundary lines after Atlas över Sverige, sheets 133 - 134.

1 HISTORISK GEOGRAFISK BAKGRUND

1.1 ALLMÄN BAKGRUND

Hästholmen är belägen vid Vätterstranden i den östgötska slättbygden mellan Omberg och det stora skogsområdet Holaveden. Denna nästan milsbreda slättbygd har en för åkerbruk mycket gynnsam jordartssammansättning av kalkhaltig moränsandlera och är ett av landets bördigaste områden. Redan i de äldsta kartorna - 1600-talets geometriska jordeböcker - karakteriseras området av ett intensivt åkerbruk och bristande betesmarker. Hästholmens ägor, som alltsedan de äldsta kartorna har endast obetydligt förändrade gränser, utgörs av styv lera, örjord och hållar av urberget (SGU Aa 130 s 31 f; LMV:D 143-9 och 9:1; Helmfrid 1962 s 7 f, 47).

Den goda jorden har redan före Kristi födelse givit upphov till mänsklig odling, varför trakten kring södra Omberg är rik på fornlämningar. Inom några kilometers radie från Hästholmen finns sålunda extraordinära lämningar från såväl sten- som brons- och järnålder. Några rikshistoriskt betydande medeltida fornminnen är också belägna inom denna radie: i slutningen söder om Omberg ligger de omdiskuterade ruinerna "Sverkersgården", "Sverkerskapellet" och Alvastra kloster (Frödin 1919, 1972; Lindell 1952; Swartling 1969; Lindahl 1972).

Hästholmen torde av naturgeografiska skäl redan under förhistorisk tid ha fungerat som hamnplats för kontakterna med Västergötland och Småland. Om de i Hästholmen befintliga, tretusenåriga hållristningarna med skeppsmotiv kan tagas som belägg för detta, är väl osäkert (Malmer 1981 s 106).

Hästholmens funktion som hamnplats kan dock klart beläggas från och med 1300-talet (se avsnitt 1.4). Det är uppenbarligen denna funktion som under seklernas gång har reglerat ortens betydelse: de två expansionsfaserna - 1300-talets och 1800-talets - synes bägge ha sin förklaring i sjöfarten.

Namnet Hästholmen - under medeltiden även i pluralform - har av ortnamns-

forskarna knutits till de holmar som hamnanläggningen sedan 1800-talet visar på. Någon datering har inte presenterats; namnet är dock snarare av en medeltida än av en förhistorisk typ (Kjellberg 1917 s 17 f; Franzén 1982 s 74).

Det äldsta skriftliga omnämmandet är från sekelskiftet 1300 (DS 1764, 1765). Redan då framstår Hästholmen som en urbaniserad ort, d v s en ort med merkantila funktioner till skillnad från omnejdens rent agrara bosättningar (Andersson 1971 s 96). Under 1300-talet nämns i dokumenten en kyrka och en borg i Hästholmen, men framför allt vittnar bevarade dokument om Hästholmen som tingsplats (se avsnitt 1.2 och 1.4).

Dessa tecken på en urbanisering avtar vid sekelskiftet 1400. Hästhalmens tillbakagång har satts i samband med etableringen av Vadstena kloster och stad (Styffe 1867 s 187 f). Klostret blev av stor betydelse under 1300-talets sista decennier och dess stad fick privilegier 1400, varför det är sannolikt att Vadstena under denna period allt mer övertog Hästhalmens roll som merkantilt centrum på den östgötska Vätterstranden. Eventuellt finns också ett samband mellan Hästhalmens nedgång och urbaniseringen av Hjo, som var dess västgötska motpart i sjöfarten över Vättern. Hjo uppträder i dokumenten nämligen som stad första gången 1413 och har ett med Hästholmen identiskt sigillmotiv: en båt för fulla segel (Medeltidsstaden 35 s 24).

Hästholmen nämns i bevarade dokument sista gången som tingsplats år 1523 (MÖF I bihang s 4).

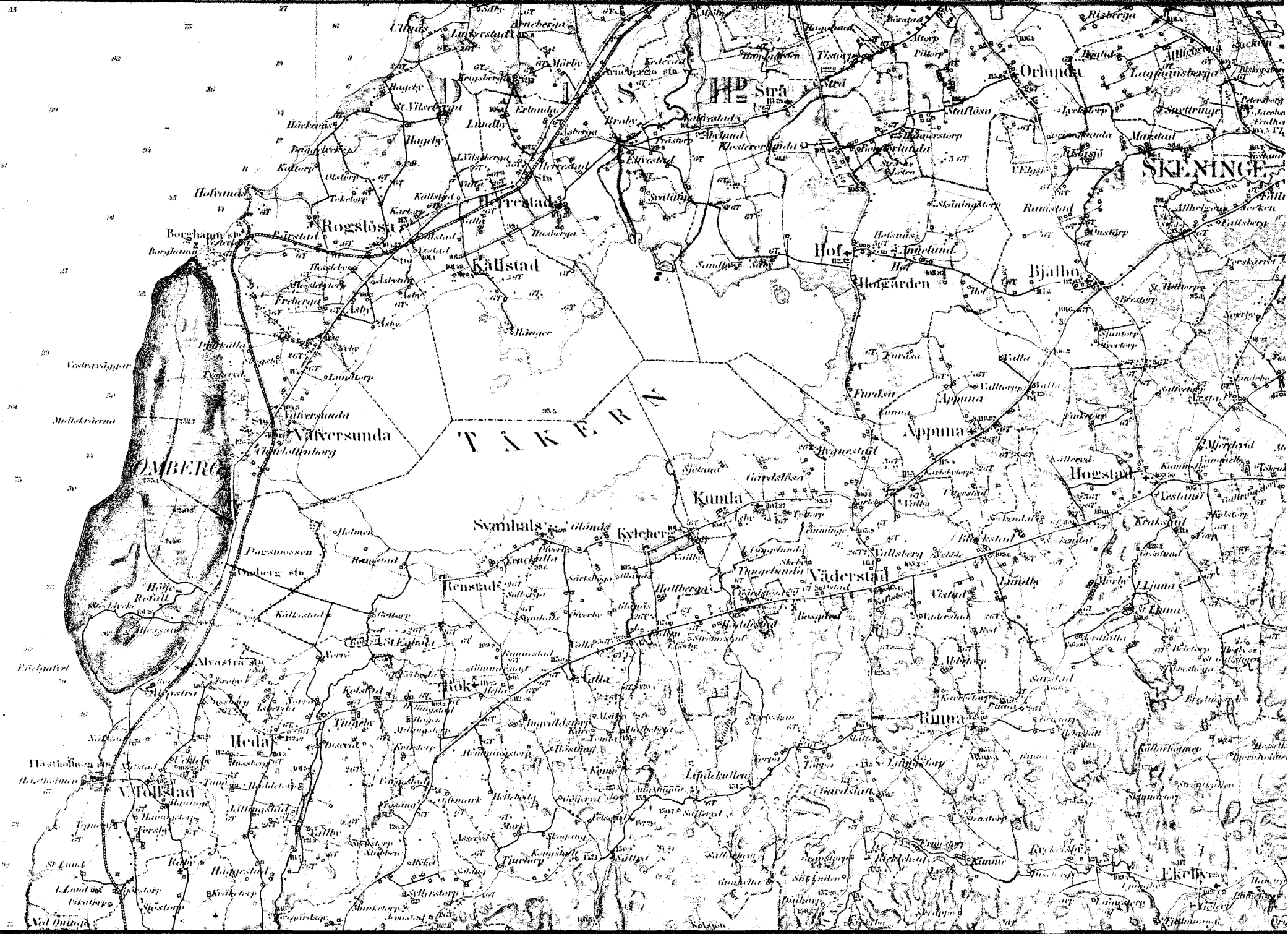
År 1540 består orten av fem Alvastra klostrets landbogårdar och kan i kronans jordebok ej identifieras som något annat än en bland många av klostrets byar i Östergötland. Tollstads socken (RA: Österg. handl. 1540:3). Från den äldre vasatiden finns ytterligare två exempel på Hästhalmens förlorade ställning. År 1548 finner kung Gustav en dit föreslagen lokalisering av ett spannmålsmagasin olämplig: Vadstena vore ett bättre alternativ än det av fogden föreslagna Hästholmen

(GIR 1548 s 324). Ett annat mått på Vadstenas dominans finns i ett privilegiebrev för Vadstena från år 1602. I detta beklagar sig borgarna över det landsköp som jönköpingsborgarna bedriver "uti en by benämnd Hästholmen, vid Omberg liggandes" (PRF IV 156).

Hästholmen fick emellertid ett nytt sekellångt uppsving från och med 1800-talets mitt. Sjöfarten på Vättern blev livligare som en följd av Göta kanal och av ångbåtstrafiken. Hästhalmens roll som uppsamlings- och utskeppningsplats för den rika jordbruksbygden söder om Omberg blev därigenom aktuell. År 1856 - 1859 skapades en ny hamn som förenade stranden med de utanförliggande holmarna. År 1860 uppfördes det äldsta och ännu bevarade hammagasinet. På 1860-talet förekom en betydande handel via Hästholmen med inskeppning av bl a bräder, sill, salt och tegel och utskeppning av spannmål, smör, ägg, sprit, bjälkar och stockar. I detta skede trafikeras Hästholmen dagligen av ångbåtar (Karlsson 1972; Tillinger 1956). En av ångbåtsresenärerna var en tysk resehandboks författare som 1865 kom till Hästholmen, varvid han fick följande intryck: "Hästholmen är det egendomligaste ställe man i Sverige kan få se. Sjöstranden, som redan förut på flera sträckor visar sig kal, brant och delad i klyftor, blir här liksom sönderkrossad till flera holmar, som ligga dels nakna, dels beväxta med buskar af allehanda slag, och antagna hafskustens skärgårdskarakter. Stranden drager sig här något tillbaka, och enär en holme lagt sig midtför bugten, har man här en säker hamn, hvilken - såsom det tyckes - till överflöd erhållit skydd af en väl huggen granitdam ... Man söker Hästholmen förgäves på äldre kartor. Där finns hittills icke många hus; den (:orten) påminner fastmera om de amerikanska städerna, och torde väl såsom dessa hafva en framtid. Omgifven utaf de fruktbaraste sädesfält, och belägen icke långt från Omberg och Alvastra kloster, förenar Hästholmen alla elementer till en lycklig utveckling" (Passarge 1868 s 57 f).

Och lycklig blev den. Även om Hästholmen inte just blev den amerikanska

Karta 2. Topografiska kårens och Generalstabens karta över Sverige. Hästholmenområdet. Utdrag ur bladet Hjo 1884. Skala 1:100 000. Topographical map of Sweden. The Hästholmen region 1884. Scale 1:100 000.



ÅMBERG

TÄKERN

SKENINGE

Scambals

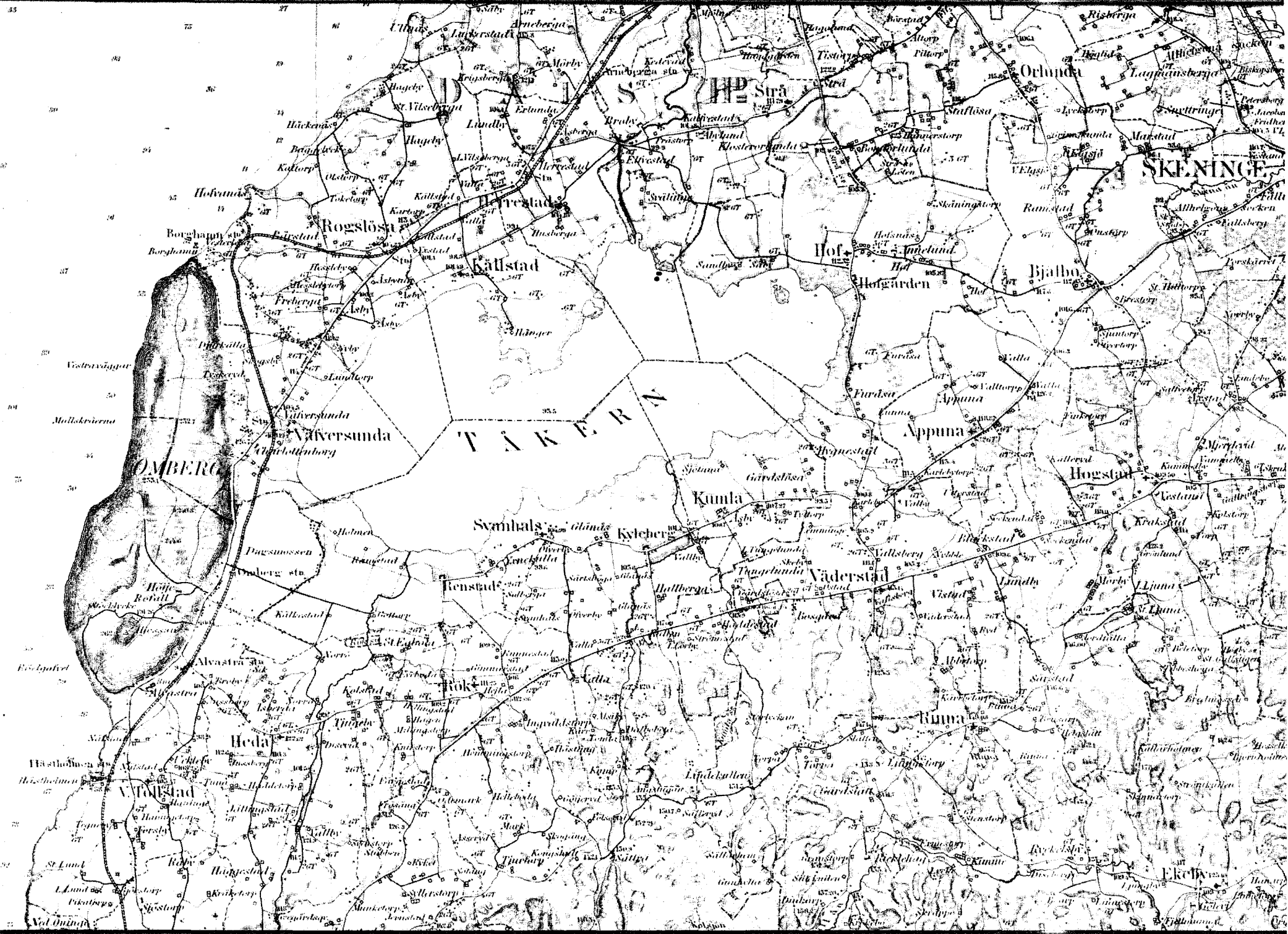
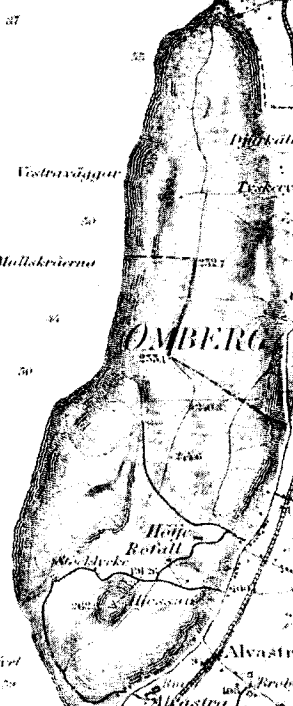
Kumla

Västerås

Heda

Kumla

Eksta



storstad Passarge skriver om efter att ha blivit väl förplägad på ortens gästgiveri, så kom utvecklingen under 1800-talets senare hälft och 1900-talets början att bestå av en kontinuerlig tillväxt. Under dessa decennier inrättades post- och telegrafstation, två järnvägslinjer, ytterligare spannmålsmagasin och viss lätt industri. Ännu 1948 kallas Hästholmen i den topografiska litteraturen "det lilla livliga samhället"; närheten till Ödeshög uppges vara orsak till att varken kreditanstalter eller tung industri då etablerat sig i orten (Jansson 1948). Sedan dess har emellertid hamnen och järnvägen förlorat sin betydelse, vilket inneburit att den ekonomiska expansionen stagnerat. Trots detta har orten idag ca 500 invånare och en expanderande småhusbyggnad. Förklaringen ligger i bilismen: Hästholmen har utvecklats till en sovstad.

Dagens bebyggelse domineras helt av de stora anläggningarna i hamnen. I övrigt kan de olika expansionsfaserna väl följas i byggnadsbeståndet. Några av de ursprungliga jordbruksfastigheterna blev efter Laga skiftet 1856 kvar på den gamla bytomten. Från denna kärna söder om hamnen har sedan samhället från och med 1800-talets mitt expanderat i östlig riktning mot järnvägsstationen och landsvägen. I nordost ligger den yngsta generationen villor. Detta förhållande innebär, att efterkrigstidens byggande i huvudsak inte drabbat de förmodat medeltida bytomterna (se avsnitt 1.4).

Idag är Hästholmen en av de två tätorterna inom Ödeshögs kommun, vilket är resultatet av 1970-talets förvaltningsreform. Områdets medeltida förvaltningsformer är endast fragmentariskt kända. Hästholmen räknas i den kyrkligt-administrativa indelning sedan äldsta tid till (Västra) Tollstads socken, som under senmedeltiden var lagd under Alvastra kloster (Schück 1959 s 171). År 1327 nämns i ett testamente en *Ecclesia in Hestholm* (kyrka i Hästholmen). Varken denna kyrka eller någon Hästholmens socken är känd i andra medeltida dokument (se vidare avsnitt 1.4). Vid medeltidens slut, var Västra Tollstad en

av socknarna i Lysings prosteri, vilket under senmedeltiden var avsondrat ur ett ursprungligt Skänninge prosteri (Schück 1959 s 223 fig 2). Det är känt att kronans förvaltning av Östergötland under folkungatiden hade sin tyngdpunkt i landskapets östra del; knutpunkterna i äldre förvaltningssystem är dock mer ovissa. Under det oroliga skedet 1364 - 1389 då mecklenburgare och folkungar kämpade om makten fick Hästholmen tillfälligt en central roll i Östergötlands förvaltning: Hästholmen blev centrum i den mecklenburgske riddaren Gerhard Snakenborgs pantlän, som omfattade Lysings, Dals samt eventuellt också Aska och Vifolka härad. I det nya förvaltningssystem som byggdes upp efter det mecklenburgska partiets fall kom Lysings härad och därmed Västra Tollstads socken och Hästholmen att ligga under kungsgården Hov i Göstrings härad (Fritz 1973 s 80 - 90).

1.2 TIDIGA DATA

Ett dussintal medeltida texter, i vilka Hästholmen nämns har bevarats till våra dagar. Den äldsta är från sekelskiftet 1300 och presenteras utförligare nedan. Dessa medeltida brev härrör till övervägande del från 1300-talet och vittnar i första hand om Hästholmen som borg (tidigast 1388, se avsnitt 1.4) och tingsplats (tidigast 1383, UUB: pergamentsbrev 30/11).

De enda skriftliga beläggen för en urbanisering (se Andersson 1971 s 39, 92) av Hästholmen är följande:

1300/	omnämns i Helenas, Gudbjörns
1310	änka, donationsbrev till Alvastra kloster <i>sigillum ville nostre</i> (vår orts sigill) när Hästholmen avses. På samma pergament gör också Olof, Sune Släts son, en donation till Alvastra kloster. Donationen bekräftas med <i>sigillum ville hestholma</i> (orten/köpstaden Hästholmens sigill) (DS 1764, 1765)

1327 upprättar Johan Erlandsson *in villa forensi Haestholm* (i marknadsorten/köpstaden Hästholmen) sitt testamente, i vilket Alvastra kloster är den främste förmånstagaren. Till klostret doneräs bl a den *curia in Hestholm* (gård i Hästholmen) vilken testator bebor. Förutom till klostret görs donationer till en rad kyrkliga institutioner i Västergötland, Småland och Östergötland, däribland till *Ecclesia in Hestholm, una capella* (kyrkan i Hästholmen, en mässutrustning) samt tre mark penningar (DS 2602)

1384 pantsätter Olof Staffansson vissa egendomar som ersättning *fore thet skip ok for tomptraere af klostersins iordh ii hestholmon* han innehåft i sex år. Pantsättningen bekräftas med bl a *waro by incigle*, som ännu vidhänger dokumentet och bär texten S(IGILLUM) VILLE HESTHOLMENSIS (RPB 1996).

1.3 ÄLDSTA KARTOR

Kartmaterialet över Hästholmen har en ganska typisk sammansättning för en kronans by i Mellansverige. De äldsta kartorna är geometriska ägavmätningar från 1639 och 1695. Stor-skifteskartan från 1786 och Laga skifteskartan från 1856 ger en allt mer detaljerad och förfinad beskrivning av terrängen. Den äldsta kartan är således från 1639 men är så schablonmässig i sitt utförande - bl a saknas holmarna i viken - att den inte återges här. Vad gäller gårdar och gården överensstämmer den dock med 1695 års karta, vilken är upprättad av L Rydström och här presenterad som karta 3.

Den bild man får av Hästholmen via kartan 1695 röjer endast i några detaljer att orten hade andra funktioner än den ordinarie bondbyns. Byn bestod av fem gårdar (på karta 3:1-5) samt en krog (på karta 3:9) "för resande som fara över sjön". Hamnen har markerats med ett ankartecken söder om den största holmen, vilken på de yngre kartorna kallas Husbacken. Längst i väster är utjorden P markerad, vilken betecknar kapellstomten, d v s sannolikt platsen för den 1327 ommämda kyrkan. Av beskrivningen till kartan framgår att Hästholmens by i likhet med de flesta andra på slättbygden i Lysings härad hade två åkergården och således brukade tvåsåde. Ett ovanligt drag är dock byns totala egalisering, d v s att de fem gårdarna är av samma storlek: en attung. Några spår av en reglering av bytomten kan inte iakttagas. En förklaring till dessa speciella förhållanden ligger troligen i att Alvastra kloster under senmedeltiden var ensam ägare till alla gårdarna (se även Helmfrid 1962 s 122, 146).

Nämnda karta förvaras liksom övriga omtalade i Lantmäteriverkets arkiv, Gävle och har där beteckningen D 143-9:1. Ett utsnitt av kartan har tidigare publicerats av H Bergenblad (1972 s 169).

1.4 INSTITUTIONER, BYGGNADER FÖR ALLMÄNNA ÄNDAMÅL OCH ANDRA VIKTIGARE TOPOGRAFISKA FÖRETELSER

1.4.1 Uppläggning

I detta avsnitt redovisas de fåtaliga genom litteraturen och skriftligt källmaterial kända profana och kyrkliga institutioner och byggnader som är av särskilt stor betydelse för diskussion av ortens funktion och topografi. Uppgifterna har i ett flertal fall hämtats ur O Frödins och H Bergenblads arbeten, men de har därvid också kontrollerats mot det primära källmaterialet.

1.4.2 Kyrklig institution och byggnad

Kyrka

1327 formuleras i Johan Erlands-
sons testamente: *Item Eccle-
sie in Hestholm, unam capel-
lam videlicet indumenta sa-
cerdotalia, ornamenta alta-
ris, calicem et pixidem ar-
genteos, cum tribus marchis
denariis* (vidare, till kyr-
kan i Hästholmen en mässut-
rustning, nämligen präst-
dräkt, altarutrustning, kalk
och pyxis av silver, till-
sammans med tre mark pen-
ningar).

Denna kyrka är inte känd i något an-
nat medeltida dokument; ej heller är
någon Hästholmens kyrka eller försam-
ling känd vid medeltidens slut
(Schück 1959 s 171, 201).

År 1667 skriver dock den efter an-
tikviteter rannsakande kyrkoherden
i Västra Tollstad: *Wijd färgestaden
Hästholmen, hafwer också warit ett
sådant capelle, hwaräst lijten muur
aff den eene gafwelen, sampt slijkke
rudera etc* (Rannsakingar II s 261;
SR 1).

På 1695 års karta finns väster om
byns tomter ett område kallat *Kappels
Tomten* (P på karta 3), vilket med all
sannolikhet vittnar om kyrkans läge.
Området är idag trädgårdsmark i sam-
hällets västra utkant. Vid storskif-
tet 1786 flyttades Kapellstomten på
grund av bristande tomtmark till ett
läge öster om byns tomter (LMV:D 143
- 9:1 och 2).

Kyrkan i Hästholmen har tilldragit sig
ett visst intresse i forskningen. I
samband med O Frödings utgrävningar i
Alvastrabygden på 1910-talet lansera-
de C M Kjellberg (1916) tanken, att
den 1327 omnämnda kyrkan är identisk
med det av Frödin utgrävda s k Sver-
kerskapellet, beläget mer än 1 000 m
norr om Hästholmen. Tanken har på to-
pografiska och arkeologiskt-kronolo-
giska grunder tillbakavisats av Frö-
din (1919 s 41, 68). H Schück (1959
s 201) och T Andersson (1968 s 11 f)
konstaterar att kyrkan försvunnit

mellan 1327 och 1500-talets början,
och förmodar att dess närhet till
Västra Tollstads sockenkyrka gjort
att den lagts ned. H Bergenblad
(1972) har emellertid framfört en an-
nan tolkning: kyrkan i Hästholmen var
ett kapell, d v s ej en sockenkyrka
utan i stället ett bönehus för sjö-
farande, vilket han underbygger med
en hänvisning till S Piras undersök-
ningar av förhållandena i Gränna.
Det kan tänkas att kyrkan förföll
som en följd av att Hästholmen vid
sekelskiftet 1400 förlorade sin ställ-
ning som marknadsort.

1.4.3 Profana institutioner och byggnader

Borg

1388 kallar sig riddaren Gerhard
Snakenborg *hövitsman å Häst-
holm*, i ett frälsebrev för
en Alvastra klostrets egendom
(RPB 2354).

Termen hövitsman vittnar om en borg
i Hästholmen (Fritz 1972 s 156). Ger-
hard Snakenborg, en av Albrekts av
Mecklenburg pantlänsinnehavare, ut-
färdar visserligen brev i Hästholmen
tidigast 1383, men det finns goda
skäl att anta, att han varit verksam
där redan vid 1370-talets mitt, kanske
ännu tidigare. Hästholmen var ridda-
rens privata fäste och centrum i ett
pantlän som omfattade de närmaste hä-
radena (Schück 1959 s 318; Fritz
1973 s 84).

Borgen kan förmodas ha varit en trä-
konstruktion vilken förföll efter det
mecklenburgska partiets nederlag 1389
och den därpå följande omorganisatio-
nen av förvaltningen. Borgens läge
framgår av 1786 och 1856 års karta,
där den största av vikens holmar be-
nämns *Husbacken*. Hus är det medeltida
begreppet för fäste eller borg (KL 7
sp 90). Det medeltida fästet skulle
således ha stått på den bergsknalle
där sedan 1800-talets mitt ett fyr-
torn är uppfört.

Lämningar i form av skifferbitar, te-
gelgrus och stenskoningar har vid
skilda tillfällen rapporterats från

denna plats (Bohman 1829 s 75; Styffe 1911 s 247; Raä: fornlämningsregistret nr 42; SR 3 och 5).

Befästning?

I den historisk-topografiska 1800-tals litteraturen förekommer en uppgift om "en uppkastad sandskans kallad *Kungsbacken*" å vilken påträffats en järnkula med två tums diameter samt ytterligare några förrostade järnkulor. Några äldre uppgifter om denna plats finns ej, även om den i nämnda litteratur knyts till Dackefejden (Bohman 1829 s 75; Widegren 1829 s 501; Frödin 1919 s 90 f).

Kungsbackens läge är något svävande: "I Ombergs grannskap åt södra sidan"; "på en liten bergshöjd ... belägen på Hästholmens ägor vid pass 50 famnar från Vättern". O Frödin menar med hjälp av den muntliga traditionen att platsen ligger "västerut från Hästholmens järnvägsstation, ned mot Vättern"; dock betvivlar han befästningens medeltida ursprung.

Med hänsyn till att varken H Erici 1667 eller C F Brockman 1760 nämner platsen i sin beskrivning och till att den ej är känd i lantmäteriakterna från 1600-, 1700- och 1800-talen har Kungsbacken ej markerats på karta 5.

Hamn

Hästholmens hamn är inte uttryckligen nämnd i något bevarat medeltida dokument. Ortens sigillmotiv - en båt för fulla segel - och dess strandbundna läge vittnar dock om sjöfart. Ytterligare vittnesbörd om sjöfart bär två tidigare nämnda brev från 1300-talet.

1327 testamenterar den i Hästholmen bosatte Johan Erlandsson penningar till sockenprästerna i Fågelås, Hjo och Grevbäck på den västra Vätterstranden samt till franciskanerbröderna i Jönköping vid Vätterns sydspets (DS 2602; avsnitt 1.2).

1384 omtalas i ett pantbrev Alvastra kloster som ägare till ett skepp och en tomt i Hästholmen (RPB 1996; avsnitt 1.2).

Hammens läge framgår av 1695 års karta (karta 3) där ett ankardecken riktats in söder om vikens största holme. På 1786 års karta (Länsstyrelsen i Östergötlands län, lantmäterienhetens arkiv: Västra Tollstad 18) har ankardecknet en något annorlunda placering: sydost om Husbacken. Den långgrunda stranden söder om Husbacken torde lämpat sig väl för mindre båtar. På 1856 års karta har strandhällarna sydost om holmen Husbacken beteckningen lastageplats. Hela hamnområdet har sedan 1800-talets mitt kraftigt förändrats genom utfyllnadsarbeten mellan Husbacken och stranden.

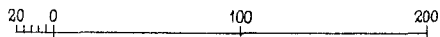
2 DATAINSAMLING

2.1 FÖRUTSÄTTNINGAR OCH BEGRÄNSNINGAR

Datainsamlingen har i denna rapportserie inriktats på uppgifter 1) om nuvarande och ursprungliga marknivåer, 2) om arkeologiska observationer samt 3) om utschaktningsförhållanden. På grund av de speciella förhållanden som gäller för Hästholmen, har det endast i liten utsträckning varit möjligt att registrera dylika uppgifter. Genom ett under 1983 färdigställt primärkartverk i skala 1:1000 är de nuvarande marknivåerna väl kända. Dock har varken egentliga arkeologiska undersökningar eller geotekniska provborrningar utförts inom det relevanta området, varför några uppgifter om ursprunglig marknivå inte kan presenteras; det arkeologiska registret blir av en ringa omfattning (avsnitt 2.3). Ej heller har det ansetts befogat att upprätta någon karta över utschaktningen i området (avsnitt 2.4).

Datainsamlingen har koncentrerats till följande kommunala verk, institutioner och företag: Ödeshögs kommun; Byggnadsnämndens arkiv; Östergötlands

HÄSTHOLMEN



Skala 1:4000



Karta 4. Hästholmen. Nuvarande fastighetsindelning. Skala 1:4000. Present estate boundaries. Scale 1:4000.

och Linköpings stads museum; Lantmä-
teriverket; Lantmäterienheten i Mjöl-
by; Riksantikvarieämbetet och Sta-
tens historiska museer: Antikvarisk-
topografiska arkivet; VIAK AB.

Redovisningen av det grundmaterial
som tagits fram sker i rapporten på
kartor i skala 1:4000 och i tabella-
riska förteckningar. En strävan har
varit, att i detta kapitel inte föra
in egna tolkningar av materialet. I
de fall dylika påträffats i littera-
turen har dock dessa redovisats. Kar-
torna anger objektens läge exakt el-
ler ungefär samt i vissa fall även
deras karaktär.

Inventeringens rumsliga begränsning
utgörs i öster av järnvägen samt i
norr och söder av den öppna åkermar-
ken. En sådan begränsning motiveras
av bebyggelsens lokalisering enligt
de äldsta kartorna (avsnitt 1.3).
Den medeltida bebyggelsens utsträck-
ning behandlas närmare nedan (av-
snitt 3.4).

För mera ingående uppgifter hänvisas
till respektive avsnitts inledningar.
Om den allmänna problematiken kring
valet av insamlingsuppgifter, se pro-
jektprogrammet (Medeltidsstaden 1).

2.2 URSPRUNGLIGA OCH NUVARANDE MARKNIVÅER

Såsom ovan redogjorts för, saknas un-
derlag för en rekonstruktion av äldre
marknivåer. Dagens topografiska för-
hållande redovisas här på karta 4,
som är en förminskad och förenklad
version av den kommunala primärkartan.

2.3 ARKEOLOGISKA OBSERVATIONER

2.3.1 Uppläggning

För upprättande av ett stadsarkeolo-
giskt register (SR) har i föregående
avsnitt (2.1) nämnda arkiv och litte-
ratur inventerats. Registret syftar
till att förteckna alla de arkeolo-
giska observationer som hittills
gjorts i Hästholmen. Med arkeologiska
observationer menas här de iakttagel-

ser av en äldre bebyggelse eller
verksamhet som gjorts inom ovan defi-
nierade rumsliga gränser. Iakttagel-
serna kan vara av vitt skilda slag.
Endast de har förbigåtts som utan
tvivel kunnat föras till ett förhis-
toriskt skede (t ex hällristningarna),
eller till perioden efter år 1600.

Det lilla material som stått att upp-
bringa är till stor del publicerat
1919 av O Frödin i dennes avhandling
Alvastrabygden under medeltiden. Se-
dan dess har några lösfynd tillkommit,
vilka omhändertagits av antikvariska
myndigheter och därför blivit till-
gängliga för forskningen.

Materialet har förtecknats i SR med
uppgifter om karaktär, fyndomständig-
heter m m. Till SR hör kartor i ska-
la 1:1000, där de arkeologiska obser-
vationerna schematiskt redovisas. Or-
ginalet till SR med kartor kommer att
förvaras och ajourhållas på Riksantik-
varieämbetet, Stockholm, med kopior
hos länsantikvarien på länsstyrelsen
i Linköping samt hos landsantikvarien
på Östergötlands och Linköpings stads
museum i Linköping.

I denna rapport redovisas ett utdrag
ur SR (2.3.2), som är en kort samman-
fattning av vissa uppgifter om obser-
vationerna. Detta förhållande innebär,
att det fullständiga SR, vilket såle-
des icke redovisas i rapporten, är den
lämpliga utgångspunkten för en fort-
satt arkeologisk forskning.

I avsnitt 2.3.2 har beteckningen "I"
använts för olika typer av invente-
ringar och besiktningar, "S" för lös-
fynd gjorda i samband med schaktning
eller andra markingrepp samt "MA"
för marinarkeologisk eller dykareun-
dersökning. Beskrivningen består av
en kortfattad karakteristik av vad
som observerats. Om observatören fram-
fört någon uppfattning om datering
eller attribuering så har denna med-
tagits. Några uppgifter om kulturla-
ger föreligger inte.

De arkeologiska observationerna är i
möjligaste mån ordnade efter fastig-
heter. För att underlätta kopplingen
mellan karta 5 och avsnitt 2.3.2 har
en sammanställning gjorts i löpande
nummerordning, vilken samtidigt är
kronologisk.

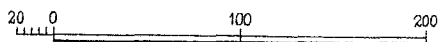
Observationer upptagna i stadsarkeologiskt register (SR)

Nr	Fastighet etc
1	Hästholmen 1:10?
2	Hästholmen 7:24
3	Hästholmens hamm 1:1
4	Hästholmen
5	Hästholmens hamm 1:1
6	Vättern (Hästholmen 1:10)

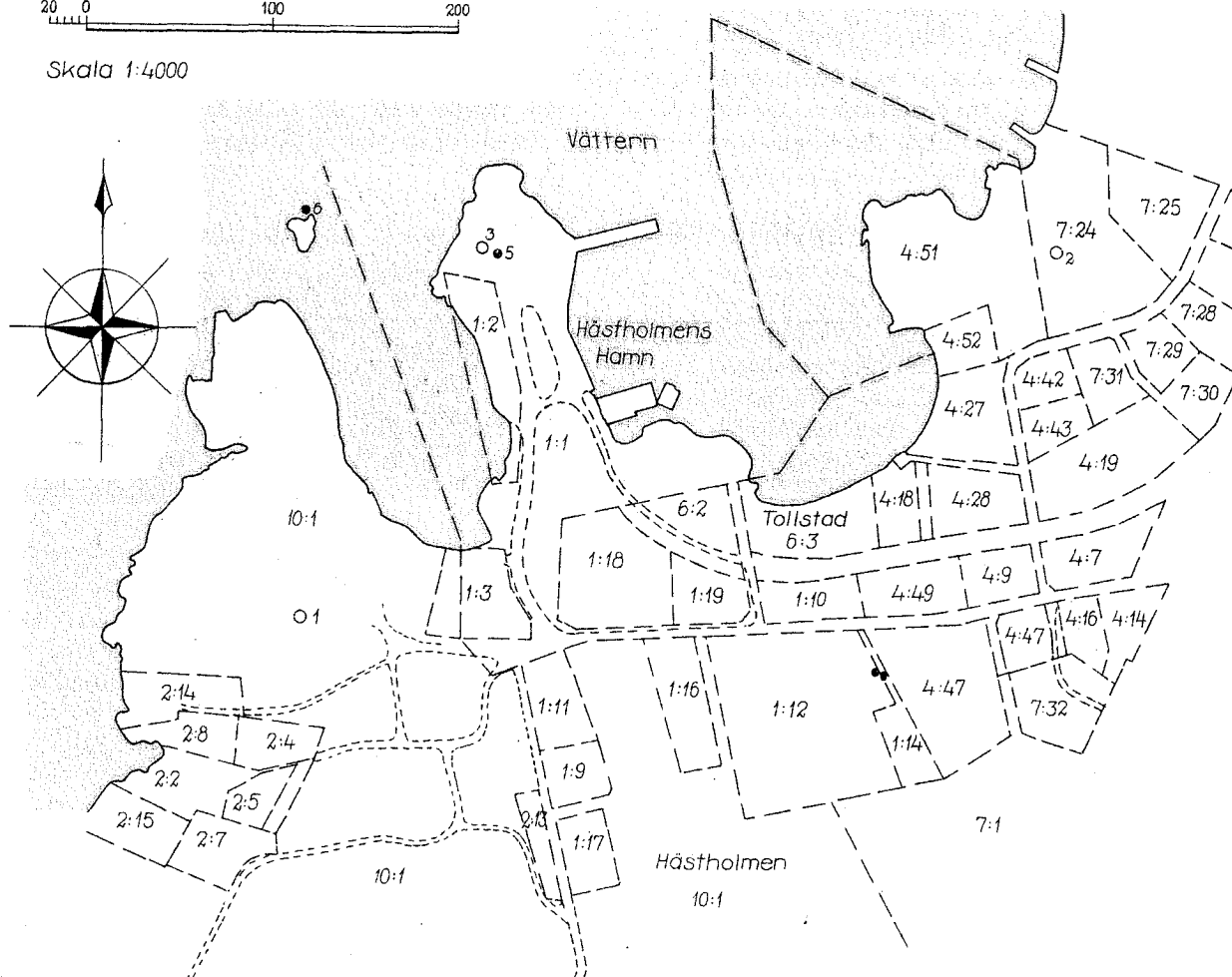
2.3.2 Utdrag ur stadsarkeologiskt register (SR)

Fastighet, undersökningsår, nr, beskrivning	Typ av under- sökning	Kultur- lagrets mäktig- het i m	Steril nivå; m över 0-punkt	Nuvarande marknivå; m över 0-punkt
<i>Hästholmen, okänt läge (ej markerat på karta 5)</i>				
4	1932 Sigillstamp Datering: 1400-1550	S		
<i>Hästholmen 1:10?</i>				
1	1667 Gavelmur och andra murrester av ett kapell	I		
<i>Hästholmen 7:24</i>				
2	< 1828 Kanonkulor Datering: 1500-tal?	S		
<i>Hästholmens hamm 1:1</i>				
3	1828 Tegelgrus och skiffer- bitar	I		
5	1981 Kulturlager och sten- skoningar	I		
<i>Vättern (Hästholmen 1:10)</i>				
6	1983 Myntfynd > 280 mynt, på ca 10 m djup Datering: präglade ca 1400-1520	MA		

HÄSTHOLMEN



Skala 1:4000



- 1 • enskild arkeologisk iakttagelse
- 2 ○ arkeologisk iakttagelse med osäkert läge

Karta 5. Hästholmen. Arkeologiska observationer. Skala 1:4000. Archaeological observations. Scale 1:4000. 1. = Archaeological observations; 2. = Archaeological observations with uncertain position.

2.3.3 Fynd - Föremål

Av tabellen 2.3.2 framgår att de arkeologiska observationerna är få. Vad gäller fynden blir då materialet ännu mer begränsat: en sigillstamp (SR 4), som förvaras i SHM, Stockholm, samt det av dykare gjorda myntfyndet (SR 6), vilket ännu är under bearbetning och därför icke fått någon fastställd museitillhörighet.

I den topografiska litteraturen från 1800-talet omtalas dessutom i neiden fynd av kanonkulor (SR 2), sporrar och spjut, vilka dock idag är skingrade (Widegren 1829 s 501; Bohman 1840 s 71).

2.4 UTSCHAKTADE OMRÅDEN

I syfte att fastställa i vad mån de medeltida lämningarna är utschaktade genom moderna markingrepp, t ex schaktningar för källare, har man i denna rapportserie regelmässigt upprättat kartor, vilka redovisar utschaktningsförhållandena. Det har av flera skäl bedömts vara meningslöst att upprätta en sådan karta över Hästholmen: bl a är det ännu okänt vilken utsträckning och karaktär ett sådant kulturlager kan ha i Hästholmen. Den utschaktning som otvivelaktigt har ägt rum är också av en begränsad omfattning: ingreppen består främst av schaktningar för småhuskällare. Bland de större störningarna av lagerföljden är den forna järnvägen ned till hamnen. Den löper genom centrala partier av Hästholmen och har vissa sträckor lett till omfattande schaktningar.

I själva hamnområdet är det svårt att bedöma utschaktningsförhållandena då ju stora utfyllnadsarbeten helt har förändrat marknivå (avsnitt 1.4.3). Det är dock troligt att de stora anläggningarna närmast Husbacken har skadat lämningarna av 1300-tals borgen.

Som en sammanfattning kan sägas, att ett eventuellt kulturlager i Hästholmen endast i ringa mån har skadats av utschaktningar.

3 ANALYS

3.1 UPPLÄGGNING

Summeringen och analysen utförs i tre steg. Först sammanfattas och analyseras det arkeologiska materialet, varvid tyngdpunkten ligger på dess användbarhet för en diskussion av Hästholmens kronologi, funktion och topografi. I det därpå följande avsnittet diskuteras uppkomstproblematiken och topografin. Till sist behandlas frågor kring den framtida arkeologiska verksamheten i Hästholmen.

3.2 ARKEOLOGISKT LÄGE

De i Hästholmen hittills gjorda arkeologiska observationerna har förtecknats i avsnitt 2.3.2 och markerats på karta 5. Dessa observationer är resultatet av fornminnesinventeringar (SR 1, 3 och 5), slumpmässigt gjorda lösfynd (SR 2 och 4) samt ett marin-arknologiskt fynd (SR 6), vilket var en följd av ett systematiskt sökande. Några arkeologiska grävningundersökningar har således inte gjorts i Hästholmen.

Vilken kunskap om det medeltida Hästholmen kan då dessa spridda uppgifter om materiella lämningar ge? Den äldsta observationen - SR 1 från 1667 - är kanske samtidigt den mest givande. Såsom framgått ovan (avsnitt 1.4.2) saknas nämligen idag helt fysiska lämningar av en kyrka i Hästholmen. Den av lantmäteriakter utpekade platsen är i våra dagar trädgårdsmark, och frågan är, vad där fortfarande kan finnas kvar under markytan.

Motsvarande värde för lokaliseringen av en dokumentariskt känd företeelse - i detta fall borgen - har SR 3 och 5. Dylika allmänna uppgifter om tegelgrus och kulturlager säger dock knappast något om borgens kronologi eller funktion. Några av de observerade stenskoningarna (SR 5) må lika gärna vara gjorda i samband med uppförandet av spannmålsmagasinet på 1860-talet (avsnitt 1.1) som under medeltiden.

Lösfynd av den typ som SR 2 och 4

utgör, kan inte sägas vittna om mycket mer än att människor vistats på dessa platser under 1400- och 1500-talen. Sigillstampen (SR 4) har tillhört en person vid namn Olof Pedersson med okänd ställning och hemort; troligast är väl dock att det rör sig om en borgare, om än med okänd hemvist. De nu skingrade eller förstörda fynden av krigiska ting (SR 2) kan, såsom föreslagits, härröra från Dackefejden. Lysings härad var då ett av de områden i Östergötland där upprorsledaren hade stöd. Hårda strider utkämpades i häradet under vintern 1543. Särskilt känt är ett rebeller- nas anfall mot det kungliga fästet Alvastra kloster i mars nämnda år. En i övrigt okänd Per Smed i Hästholmen var tidigare samma år delaktig i gripandet av upprorsledaren Tord Rid-dare (Larsson 1979 s 216, 225). Ett annat lika tänkbart alternativ är att förknippa dessa fynd med Daniel Rant-zans fältttåg i Östergötland 1567. Den danska hären hade i november detta år sitt läger i det lättförsvarade Al-vastra kloster (Jensen 1982 s 236 f). Eftersom fynden inte är närmare be-stämda och nu försvunna, är det i-dag mycket svårt att med utgångspunkt från dessa säga någon om Hästholmens roll i dessa bägge konflikter. *

Det marinarkeologiska fyndet (SR 6) får sägas vittna om Hästholmens väl-kända funktion som hamnplats för den senmedeltida sjöfarten mellan Öster-götland, Västergötland och Småland. Dessvärre säger det oss knappast nå-got nytt om Hästholmens kronologi el-ler funktion i övrigt. Icke desto mindre har fyndet ett stort numisma-tiskt värde. Av dess sammansättning att döma har det hamnat på Vätterns botten i inloppet till Hästholmens hamn någon gång efter 1512, alltså troligast under de oroliga åren i Kal-marunionens slutskede då Sten Sture den yngre var riksföreståndare. Fynd-et kommer att utförligare presente-ras av M Golabiewski i tidskriften Hikuin. En behandling av detta fynd torde bl a kunna ge väsentliga bidrag till frågan om myntcirkulationen i Östergötland under Sturetiden. I vän-tan på detta kan dock vissa enkla jämförelser göras.

Hästholmen-fyndets enastående volym

framgår vid en jämförelse med andra samtida myntfynd i Östergötland (Mal-mer - Wiséhn 1981 karta 8). Det är endast de hopade fynden från utgräv-ningarna i Alvastra och Vreta kloster som har en större volym. Med hänsyn till att Hästholmen-fyndet synes vara ett depåfynd, d v s att det hamnat på Vätterns botten som en enhet, fram-står det som ännu större vid en jäm-förelse inom landskapet. De hopade klosterfynden har ju avsatts under en längre tidsperiod och speglar därför inte någon samtidighet. Förutom att det rör sig om en avbruten penning-transport - snarare i institutionell än i privat regi - kan idag inte myc-ket sägas om de historiska omständig-heterna kring Hästholmen-fyndet.

Sammanfattning: fornminnesinvente-ringar under 1600-, 1800- och 1900-talen har givit upplysningar som be-kräftar och lokaliserar de dokumen-tariskt kända institutionerna borg och kyrka. Därtill kommer några lös-fynd av ringa värde för en diskussion av det medeltida Hästholmens kronolo-gi och funktion samt ett marinarkeolo-giskt fynd som visserligen är av stort numismatiskt värde, men dock knappast tillför den stadshistoriska diskussio-nen något nytt.

3.3 URBANISERING

Med begreppet urbanisering avses här den förändring i det medeltida samhäl-let som innebar uppkomsten av ur bon-desamhället avsöndrade tätorter, där handel och hantverk skulle bedrivas (Medeltidsstaden 7 s 6). I detta av-snitt handlar det följaktligen om att söka tidpunkten för och orsakerna till Hästholmens uppträffande som *villa forensis*.

Nedan görs först en genomgång av forsk-ningsläget och därefter prövas en ny ansats och slutligen ges en sammanfat-tande tolkning.

3.3.1 Forskningsläge

I den senast publicerade översikten över Sveriges medeltida städer tas

Hästholmen med bland de orter som blir städer under folkungatiden, vilket baseras på att orten hade sigill och kallas *villa forensis*, i ett dokument från 1300 (Medeltidsstaden 7 s 14). Denna uppfattning, att Hästholmen var en hamnplats på väg att under 1300-talet utvecklas till köpstad, finns företrädd redan av 1800-talets historiker (Styffe 1867 s 187 f; Hildebrand 1879 s 325) och har be-
tvivlats varken i akademiska avhandlingar (Frödin 1919 s 59, 189 ff; Schück 1926 s 248; Schück 1959 s 171; Fritz 1973 s 84) eller i lokalhistorisk litteratur (Karlsson 1961 och 1972; Andersson 1968 s 12; Bergenblad 1972).

Det ringa intresse som Hästholmen tilldragit sig bland forskarna har inte räckt till vidare resonemang om urbaniseringens orsaker. Allmänt talas om Hästholmens roll som hamnplats allt sedan förhistorisk tid. Andra faktorer som framhållits vara av betydelse för marknadsortens utveckling är Hästholmen som tingsplats och borg.

3.3.2 En ny ansats

För att bättre beskriva och analysera den komplicerade process som urbaniseringen innebär har man inom stads-
historisk forskning försökt med att splittra upp stadsbegreppet i ett antal kriterier (Medeltidsstaden 7 s 6):

- *funktionella* som avser ortens centralfunktioner i ett omland;
- *topografiska* som avser ortens särpräglade bebyggelse i förhållande till den omgivande landsbygden;
- *inre rättsligt - administrativa* som avser ortens särställning gentemot landsbygden, vad gäller rättsväsende och styrelseformer.

Kriterierna kan sägas motsvara i nämnd ordning begreppen *centralort*, *tätort* och *stad*. En mera utförlig diskussion av begreppen och deras relevans har publicerats av H Andersson (1971). De i kapitel 1 och 2 redovisade data kan i enlighet med dessa begrepp användas på följande vis:

Hästholmen var sannolikt under förhistorisk tid en *centralort i kommunikationshänseende* genom den naturgivna hamnplatsen lämpad för kontakterna med Västergötland, Visingsö och Småland. Denna funktion kan beläggas först på 1300-talet, men vi får förmoda att Hästholmen var en flitigt utnyttjad hamnplats redan under Sverkersättens tid vid makten på 1100-talet. I detta tidigmedeltida skede var Visingsö med sitt starka fäste en av de viktigaste knutpunkterna i riket, varför hamnplatsen i Hästholmen torde ha haft betydelse för kontakterna med Östergötland. Det finns inga tecken på att Hästholmen någonsin var en religiös centralort med betydelse för ett omland. Som *administrativ centralort* fungerade Hästholmen däremot under Gerhard Snakenborgs tid, ca 1370-90. Den mecklenburgske riddarens borg var centrum i ett pantlän som omfattade Lysings och Dals härad samt kanske ytterligare några. Under denna period är Hästholmen också känd som tingsplats för Lysings och Dals härad.

Det är osäkert om Hästholmen någonsin varit en tätort i topografisk mening, d v s en ort med en tätare bebyggelse än vad omnejdens byar kan uppvisa. Den bild 1600-talets kartor ger tyder inte på detta och några arkeologiska eller andra spår av en bebyggelseför-
tätning har inte heller påträffats.

Som en ort med en *administrativ särställning*, i funktionellt avseende skild från omnejdens byar, uppträder Hästholmen i början av 1300-talet, då orten har eget sigill och i dokumenten kallas *villa forensis*, d v s köpstad.

3.3.3 Summering

Hästholmen uppträder sålunda som *villa forensis* redan vid sekelskiftet 1300. Även om denna urbanisering inte ledde till en stadsbildning som övriga samtida motsvarigheter inom landskapet - Skänninge, Linköping och Söderköping - så är det av intresse att något diskutera orsakssammanhangen. Kanske kan man i dessa små orter med en urbanisering t o m mer renodlat studera fenomenet.

Hästholmens roll som knutpunkt för kommunikationerna över Vättern har påtalats ovan. Men denna funktion kan inte enskild ha lett fram till etablerandet av en privilegierad marknadsplats - de ekonomiska och sociala aspekterna måste också beaktas.

Den tolkning som här skall skisseras i hypotesens form, menar att Alvastra kloster har haft en helt avgörande betydelse för Hästholmens utveckling.

En undersökning av Alvastra klosters roll för Hästholmens urbanisering måste börja med en granskning av bebyggelsestrukturen före klosteretableringen vid 1100-talets mitt. I vikingatidens slutskede var bygden söder om Omberg sedan länge ianspråktagen av en bofast befolkning. Bosättningarna Alvastra, Uckleby, Nävstad, Tollstad, Haninge, Tägneby och Forsby utgör Hästholmens närmaste grannar och har alla sådana namntyper, att man med säkerhet kan hävda deras höga ålder. De mest påtagliga arkeologiska spåren från vikingatiden - för att nu utelämma äldre perioder - är de runstensfragment som påträffats i Västra Tollstads kyrka (Lindell 1952 s 22 f). Det i fallet Hästholmen intressanta är dock, att värken ortens namntyp, ägofiguren eller arkeologiska fynd vittnar om att den var etablerad som en självständig agrar bosättning i detta skede.

Hur man tolkar den s k Sverkersgården (Swartling 1969 s 24 ff), framstår Alvastra genom sina rika gravlämningar såsom en vikingatida och tidigmedeltida stormansgård (Frödin 1919 s 20 et passim), som enligt traditionen var ett av den sverkerska ättens arvegods, vilket genom donation 1143 blev stommen i cistercienserklostret Alvastras godsinnahav (Rosén 1949 s 134). Den sverkerska kungaätten gynnade klostret, vilket under de följande århundradena utvecklades till en av Östergötlands och rikets mest betydande kulturella och ekonomiska institutioner. Dess godsinnahav under 1100- och 1200-talen är endast föga känt, men av donationsbrev framgår att före 1300, dvs när Hästholmen framträder som *villa forensis*, hade klostret förutom i Östergötland och Småland ett omfattande godsinnahav på Vätterns

västgötasida, i synnerhet på Hökensås (Ortved 1933 s 67 f). Vid medeltidens slut omfattade klostrets tre rättardömen där över 50 landbogårdar (Bohman 1829 s 85), av vilka många sannolikt var i klostrets ägo redan före 1300. En annan viktig del av godsinnahavet var belägen på Visingsö, även detta en följd av den sverkerska ättens donationer (Berg 1885 s 46; Lindqvist 1980 s 32, 39).

Förvaltningen av egendomarna på andra sidan Vättern krävde sjöfart och en hamnplats. Förutom persontrafiken skulle också avkastningen transporteras för att konsumeras i klostret eller för att avyttras. Det kan inte beläggas att Hästholmen var denna hamnplats förrän genom 1300-talets dokument. Såsom visats ovan är det dock i högsta grad sannolikt, att orten fungerat som hamnplats långt tidigare (avsnitt 1.4.3).

Knytningen mellan Alvastra kloster och Hästholmen är uppenbar i det skriftliga källmaterialet. Den givna invändningen, att detta fenomen blott speglar de medeltida arkivens ojämna bevaringsförhållanden, är i detta fall inte helt giltig. Av testamentet 1327 framgår att testator - tydligen en förmögen frälseman med nära anknytning till klostret, kanske en av de s k *familiares* (Hall 1898 s 84) - hade ett kontaktnät som sträckte sig över Vättern och således var grundat på sjöfart med utgångspunkt i Hästholmen. Det framgår också att testator dessutom stod i ett beroendeförhållande till riksrådet och Sverkerättlingen Knut Folkesson (Algotsöernas ätt, se (Koit 1957). I pantbrevet 1384 meddelas uttryckligen att klostret ägde skepp och tomt i Hästholmen, vilka kunde arrenderas ut (avsnitt 1.2). Den äldsta helhetsbilden av ägoförhållandena i och kring Hästholmen är den som kan tecknas ca 1540. Vid denna tidpunkt ägde klostret alla fem gårdarna i Hästholmen. Klostret var då också en helt dominerande jordägare i den socken (Västra Tollstad) vilken Hästholmen räknades till (RA: Östergöt. handl. 1540:3; Bohman 1829 s 83 f). Ett memo vad gäller ägoförhållandena utgör dock uttrycket *villa nostra* i Helenas donation vid sekelskiftet 1300. Det är oklart hur detta uttryck skall tolkas.

Man kan således tänka sig ett förlopp där den mark som Hästhölmén etablerades på ingick i en ursprunglig donation till Alvastra kloster; kanske hörde den till byn Tollstad. Vid hamnplatsen utvecklades en marknadsplats där klostret avyttrade sitt överskott och införskaffade varor som det inte självt kunde framställa. Det väsentliga i förändringen av hamnplatsen är, att medan stormännen under tidig medeltid reste med sina följen mellan storgodsen för att där förtära överskottet, så krävde cistercienserklostrets ekonomiska organisation att överskottet i stället transporterades, för att konsumeras i klostret eller för att avyttras. Denna hamn- och marknadsplats fick privilegierad status någon gång före 1300, då den ju har eget sigill. Det är alltså möjligt, att det är klostrets egna ekonomiska intressen som drivit fram urbaniseringen av Hästhölmén. Orten skulle i så fall vara exempel på den typ av abbotts- och biskopsstäder som är känd från nordvästeuropa, men ovanlig i Sverige (Schück 1926 s 469; Duby 1968 s 154; Hilton 1975 s 77).

Det finns ett som jämförelse intressant försök att etablera en biskoplig stad i Finnveden i västra Småland som är en relevant analogi i tid och rum. Linköpingsbiskopen Henrik medgavs 1279 av kung Magnus rätten att på sin egendom Berga i Finnveden inrätta en *villa forensis*, d v s en köpstad som därefter skulle höra till biskopsstolens egendom (PRF I 2; Schück 1959 s 289). I privilegiebrevet säges att biskopen förunnas *tam in regalibus omnibus causis et iuribus quam episcopalibus* (såväl alla kungliga som biskopliga saker och rättigheter). Bland de "saker och rättigheter" som kungen här överlät, torde saköret, d v s del i böter, ha varit det ekonomiskt mest betydande (Österberg 1969). På samma sätt som biskop Henrik kan abbotten i Alvastra ungefär samtidigt ha utverkat de kungliga rättigheterna till en *villa forensis* i Hästhölmén. Denna hypotes vinner också visst stöd vid en undersökning av förhållandena vid andra cistercienserkloster. Fenomenet är dock ej närmare studerat i Sverige. Den översiktliga genomgång av de danska cistercienserklostrens historia, som V Lorenzen gjort, tyder på att

Lögum i Vestslesvig och Ås i Halland kan vara värda ett mer ingående studium. I dessa bägge klostrens närhet utvecklades nämligen små marknadsorter (Lorenzen 1941 s 65, 243). I den senast publicerade översikten (Mc Guire 1982) över de danska cistercienserna ägnas fenomenet ingen särskild uppmärksamhet (jfr dock s 80 och 143).

De bästa analogierna härstammar från kontinentalt och brittiskt område. I England och Wales fanns år 1300 ca 70 cistercienserkloster. Av dessa kan minst 22 visas ha haft kungliga privilegier till en eller flera marknader på kortare eller längre - som mest åtta mil - avstånd från klostret. 1200-talet präglades i England av en allmän expansion av privilegierade marknader; många av dessa marknader föll i klostrens händer. Marknaderna innebar för klostren dels en möjlighet att avyttra ett överskott från den egna produktionen, dels att kunna förvärva vissa bristvaror. En viktig aspekt var också marknadernas egenkap av fiskala inkomstkällor, d v s att kunna uppbära sådana avgifter som tull och böter (Donkin 1962).

Den sedan några år mycket aktiva tyska cisterciensersforskningen har givit mycket intressanta resultat rörande klostrens handelsaktiviteter. Förhållandena vid den södra östersjökusten kanske också lämpar sig än bättre för en jämförelse med svenska förhållanden: här bidrog cistercienserklostren till att de olika furstendömena inlemades i en västeuropeisk sfär, på ett sätt som påminner om det samtida förloppet i Sverige. I dessa områden, liksom i många andra delar av Östeuropa, utvecklade klostren egna marknadsorter, av vilka somliga utvecklades till städer. Många klostermarknader förblev dock s k *Minderstädte*, en mellanform mellan by och stad. Det har t o m hävdats att klostren under 1200-talet där stod som innovatörer av själva systemet med lokalmarknad länkad till fjärrhandel. En sådan utveckling var givetvis också nära förbunden med Hansans handelskontakter och stadsväsendets utveckling. I Rhenlandet, där stadsväsendet och marknadshandeln var väl utvecklade på 1100-talet, vet vi att klostren fraktade sina varor på

egna skepp och att man byggde upp ett nätverk av gårdar i städerna för att få tillgång till marknaden. Denna strävan kan också märkas i de mecklenburgska och pommerska städerna under 1200-talets andra hälft (Schich 1979; Schneider 1979). I Danmark accelererade denna strävan från och med 1300-talets sista decennier, även om nedslag därav finns redan vid 1200-talets slut (Mc Guire 1982 s 171, 180 och 237 f).

Syftet med denna europeiska utblick har varit att visa hur Hästholmen kan tänkas ingå i ett större sammanhang, nämligen som ett exempel på cistercienserordens roll i urbaniseringsprocessen. Såsom framgår ovan, finns det goda skäl för att uppfatta Hästholmen som en Alvastra klosterns marknadsort, med motsvarigheter bland de östeuropeiska cistercienserklöstrernas *Minderstädte*.

Om man såsom ovan betraktar sjöfarten och Alvastra kloster som dynamiska faktorer i Hästholmens urbanisering, hur skall då sådana institutioner som borg och ting uppfattas? Utvecklingen under 1370- och 1380-talen kan hävdas ha intensifierat utvecklingen genom att Hästholmen även gjordes till en administrativ centralort. Borgen i Hästholmen blev tillfälligt centrum för förvaltningen av västra Östergötland, vilket torde ha lett till en ökad ström av människor och varor till och genom orten.

Sammanhanget tyder på att mecklenburgaren Gerhard Snakenborg var den som uppförde fästet och att detta skedde före 1370-talets mitt. I samband med att Gerhard Snakenborg 1366 fick överta gården Årnäs i Västergötland förbjöd kung Albrekt den mecklenburgske krigaren att utan kungens och rådets tillstånd *aliquod fortalicium edificare seu instaurare* (något fäste uppföra eller iordningställa) (DS 7435). Eftersom något äldre fäste inte är känt i Hästholmen, är det troligt att Gerhard Snakenborg där verkställt sin plan, efter det att han hade fått sitt pantlän i västra Östergötland.

Landskapet kom i mecklenburgarnas händer redan 1364 (Nordman 1938 s 70),

men det är först på 1370-talet som den snakenborgska släktkretsens närvaro kan beläggas: 1374 beseglar Gerhard Snakenborg brev i Vadstena (RPB 1096); 1376 är han inblandad i biskopsmordet i Linderås och det därpå följande självsvåldiga tillägnandet av kyrkans egendomar, bl a biskopsgården Herrestad i Dals härad (Pira 1946 s 93); 1377 utfärdar brodern Henrik brev i Hästholmen (RPB 1294); 1383 uppträder i dokumenten Gerhard själv för första gången i Hästholmen, men först 1388 utfärdar han brev såsom riddare och hövitsman på Hästholmen (RPB 1903, 2354; Fritz 1973 s 84).

Huruvida Hästholmen var tingsplats för Lysings härad före Gerhard Snakenborgs tid är svårt att avgöra. De tre dokument som är utfärdade i Hästholmen före 1370-talet talar inte uttryckligen om Hästholmen som tingsplats. Från och med 1383 omtalas i dokumenten ett ting i Hästholmen som "rättan tingstad" för Lysings och Dals härader. Med hänsyn till att detta är samtidigt med Gerhard Snakenborgs uppträdande är det därför möjligt att Hästholmen som tingsplats har sin bakgrund i den tillfälliga och politiskt betingade omläggningen av det administrativa systemet som inträffade under mecklenburgarnas tid, då ju Hästholmen blev centrum för västra Östergötland. Den av T Andersson (1968) föreslagna tingsplatsen i Röks socken förefaller rimligare som varande härads äldsta samlingsplats. Hästholmen som tingsplats synes helt enkelt vara resultatet av mecklenburgarnas makt-språk.

På 1370-talet blev således förutsättningarna för en accelererad urbanisering av Hästholmen gynnsamma: orten hade ett centralt läge i kommunikationssystemet; varuströmmar kom genom Alvastra klosterns och Gerhard Snakenborgs förvaltning att passera därigenom; tingsfunktionen samlade också häradsmenigheten.

Såsom ovan i avsnitt 1.1 skisserats förändrades emellertid situationen i Hästholmens omvärld ungefär samtidigt: Vadstena blev vid sekelskiftet 1400 en ny och viktig centralort i västra Östergötlands kommunikations- och ekonomiska system; Hästholmen förlorade

efter mecklenburgarnas fall också sin roll som administrativ centralort, även om det emellanåt hölls ting i Hästholmen även under 1400- och 1500-talen (LSB: pergamentsbrev 1402 30/9; MÖF I, bihang s 4).

3.4 TOPOGRAFI

I denna rapportserie brukar stadsplanen, d v s planlösningen, och den ursprungliga topografin vara föremål för analys. Genom att urbaniseringen av Hästholmen avstannade redan under medeltiden är emellertid förutsättningar för en sådan undersökning något annorlunda. Någon "äldsta stadsplan", vanligtvis karterad på 1600-talet, är inte känd, eftersom Hästholmen vid denna tidpunkt inte uppvisar några tecken på en urbaniserad bebyggelse (avsnitt 1.3). I vissa fall kan arkeologiskt material, vittnande om gatusträckningar etc leverera uppgifter om en äldre stadsplan, men inte heller ett sådant föreligger i fallet Hästholmen. Några geotekniska undersökningar som bidrar med uppgifter om kulturlagertjocklek eller dylikt föreligger inte heller (avsnitt 2.2).

I syfte att ge åtminstone någon bild av det medeltida Hästholmens topografi har här valts att framställa två kartor, vilka tillsammans ger det lilla underlag som vi idag har för ett resonemang kring topografin.

Den ena utgångspunkten är karta 6 som visar dagens nivåförhållanden och är baserad på den kommunala primärkarta som framställdes 1983. Den andra är karta 7 som är en samkopiering av kartorna 6 och 3.

Karta 6 visar - om man tänker bort 1800-talets utfyllnadsarbeten i hamnen - två ca 100 meter långa, skyddade vikar åtskilda av ett högre parti. Norr om den västra viken, som är den bäst skyddade, ligger den holme som på äldre kartor kallas Husbacken. Söder om strandslänterna planar terrängen av innan ett parti med smärre hållar vidtar. Men har då denna dagens nivåkarta någon relevans för de medeltida förhållandena? En första

viktig fråga att ta hänsyn till som berör alla hamnplatser är huruvida strandlinjen har förskjutits. Av J Norrmans undersökningar framgår att vattennivåns förändringar sannolikt ligger inom en meters variation. Det framgår också, att längs de delar av östgötastranden som inte består av urberg kan man på grund av erosionen räkna med en väsentlig förskjutning av den medeltida strandlinjen (Norrmann 1964 s 55, 164, 193 f). En jämförelse med förhållandena i Hästholmen tyder således på att karta 6 är relevant för att ge en grov uppfattning om den medeltida topografin. En andra fråga gäller om eventuella markingrepp förändrat nivåförhållandena. Ovan (avsnitt 2.4) har påtalats att vi kan räkna med blott två större ingrepp: schaktningarna för järnvägsbanan, vilket på karta 6 avspeglar sig i den okända 94-meters kurvan samt vidare de ovannämnda utfyllnadsarbetena i hamnen. I övrigt torde nivåförhållandena inte vara väsentligt förändrade sedan medeltiden.

Om vi så övergår till att granska bebyggelsens lokalisering, måste de äldre kartorna, framför allt den som här publicerats som karta 3, bilda utgångspunkt. Av dessa framgår att bebyggelsen åtminstone sedan 1600-talet varit lokaliserad till området söder om den västra viken och det höjddparti som skiljer de bägge vikarna åt. Det finns knappast någon anledning att tro, att denna terrängsanpassade lokalisering saknar medeltida ursprung. Vissa institutioner kan också lokaliseras (se avsnitt 1.4). Längst i väster, närmast berget, synes kyrkan ha varit uppförd. Gerhard Snakenborgs fäste var lokaliserat till en holme, den s k Husbacken, längst i norr. Större båtar hade sin hamnplats syd eller sydost därom, medan mera grundgående båtar förmodligen drogs upp på den långgrundna stranden. Av intresse i sammanhanget är också benämningen Lastberget, som på 1822-års karta åsatts höjddpartiet söder om Husbacken. På bakslutningen av denna höjd var den sedan 1600-talet kända krogen belägen.

Den samkopierade kartan (karta 7) lider av uppenbara fel i passningen. Med hjälp av höjder etc kan dock bebyggelsens läge fixeras tämligen väl. En dylik

samkopiering har också ett antikvariskt syfte: med denna karta kan man lättare bedöma utsträckningen av den lagskyddade fasta fornlämning som resterna av det medeltida Hästholmen utgör.

Som en sammanfattning kan det sägas, att på grundval av det eftermedeltida kartmaterialet och de nutida topografiska förhållandena framstår det medeltida Hästholmen som en liten och icke reglerad samling gårdar i anslutning till en skyddad vik av Vättern. I bebyggelsens västra utkant synes kyrkan varit belägen, medan borgen var uppförd på en holme i viken.

3.5 FRAMTIDA VERKSAMHET - SYNPUNKTER

Av denna rapport framgår, att våra kunskaper om det medeltida Hästholmen är starkt begränsade. Den tolkning som presenterats ovan bygger i hög grad på annat än arkeologiskt källmaterial, vilket ju utgör den egentliga utgångspunkten för denna rapport. Det är dock genom arkeologiska inventeringar och undersökningar som nytt källmaterial - och därvid ny kunskap - kan uppärbetas. Det är nämligen högst osannolikt att man kommer att göra nya fynd av dokument eller kartor genom fördjupade arkivstudier. Mot denna bakgrund skall i det följande kort nämnas några områden som framstår som särskilt viktiga för förståelsen av det medeltida Hästholmen. Dessa problemområden är avledda dels ur urbaniseringsdiskussionen och dels ur de topografiska frågorna.

Ett första sådant område rör etableringen av bosättningen i Hästholmen. När uppstår en permanent bosättning i Hästholmen, och i vilken relation står denna etablering till de omgivande bosättningarna?

Ett andra rör sjöfarten och handeln. Hur länge har Hästholmen varit av betydelse som hamnplats? Till detta hör också frågor rörande handeln. Vilka varor omsattes på Hästholmens marknad? Varifrån kom varorna och vilka var köparna? Vad betydde Visingsö

och vad betydde cisterciensernas stora egendomar i Västergötland?

Ett tredje rör ägoförhållande. Var Hästholmen Alvastras hamnplats redan under Sverkerättens tid? Ingick orten i den grundläggande donationen till cistercienserna? Vad innebar Gerhard Snakenborgs etablering?

Om vi övergår till rent topografiska frågor, så handlar de mycket om preciseringar och begränsningar. Hur omfattande var bebyggelsen i det medeltida Hästholmen och vilken karaktär hade den? Fanns någon form av hamnläggningar? Vilken utformning hade kyrkan och borgen? Fanns i Hästholmen fler än dessa institutioner?

Dessa blandade frågor - emellanåt kanske väl svepande och svårbesvarade - kan i somliga fall omsättas i konkreta arkeologiska uppgifter, medan andra kräver en omfattande bearbetning av en mängd skilda källmaterial. Med utgångspunkt i dessa frågor synes det idag väsentligt att

- 1) genom provgröpar och sökschakt fastställa ett eventuellt kulturlagers omfattning;
- 2) genomföra en marinarkeologisk inventering av hamnområdet;
- 3) kartera och arkeologiskt undersöka Husbacken och Kapelltomten.

Att dessa punkter fått en så allmän hållning beror på det dåliga arkeologiska kunskapsläget: fortfarande kvarstår viktiga inventeringsuppgifter. Den första punkten berör tills vidare hela området, såsom det framställdes på karta 4 - vi vet ju ännu inte vilken utsträckning det medeltida Hästholmen hade. Utifrån resonemanget i avsnitt 3.4 är dock området söder om den västra viken och söder om Lastberget de mest intressanta. Området har hittills inte exploaterats i någon högre grad, varför det finns goda möjligheter att nå resultat. Svårigheterna ligger snarare i de arkeologiska förutsättningarna: vi känner idag inte till sammanställningen av ett eventuellt kulturlager i Hästholmen; troligt är dock att det rör sig om ett ytligt och tunt

skikt, vilket därför fordrar stor aktsamhet vid markingrepp.

Den andra punkten har redan givit resultat i form av ett myntfynd (SR 6). I skrivande stund är ej detta område färdigundersökt, varför vi ännu inte vet om där också gömmer sig rester av en senmedeltida båt. En systematisk inventering av hamnområdet kan ge lämningar av båtar och hamnanläggningar. En viktig uppgift i detta sammanhang är en bestämning av strandlinjen under medeltidens olika skeden. Området kring Husbacken kan också rymma avskräde från och rester av Gerhard Snakenborgs fäste, vilket för oss över till den tredje punkten. De arkeologiska insatserna där för i första hand omfatta en kartering och begränsning av forn lämningen. Nästa steg blir att arkeologiskt undersöka eventuella byggnadslämningar och kulturlager. Det vore av stort arkeologiskt och historiskt värde att få uppgifter om fästets ålder och utformning.

Den lokalisering av kyrkan som gjorts utifrån kartmaterial kan

arkeologiskt prövas. En arkeologisk undersökning kan, om lämningar av kyrkan påträffas, ge väsentliga uppgifter om denna under medeltiden blott en gång nämnda institution. Bland annat kan den ge bidrag till frågan om bosättningens ålder och karaktär.

De frågor som här skisserats skall inte ses som de enda tänkbara för en arkeologi i Hästholmen. Det är frågor som med rapportens utgångspunkter är värda att bearbeta. Egentligen är det ju så, att varje arkeologisk insats innebär en väsentlig kunskaps-tillväxt. Förhoppningsvis hjälper dessa frågor oss att göra prioriteringarna.

Avslutningsvis bör Hästholmens intresse som arkeologiskt och historiskt objekt betonas: här finns möjligheter att analysera en avbruten urbanisering utan de "överlagringar" som en senare stad utgör; här kan vi studera de materiella lämningarna av en 1300-talets marknadsort. Genom att endast relativt små markingrepp gjorts i modern tid, torde förutsättningarna vara goda.

5 LITTERATUR

För en allmän stadshistorisk bakgrund hänvisas för europeiska förhållanden till *E Ennen: Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1972, för nordiska och svenska förhållanden till artiklarna "Stad", "Stadsbebyggelse och stadsplan" m fl i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, Malmö 1956-78, samt för lokala förhållanden till nedan förtecknade arbeten av *O Frödin*, *H Bergenblad* och *P Karlsson*. Här har blott anförd litteratur förtecknats.

Andersson, H. Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie (Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Humaniora 6.) Göteborg 1971.

Andersson, T. Lysings härad och dess socknar. (Ödeshög genom seklerna.) Skänninge 1968.

Berg, W. Visingsö. Göteborg 1885.

Bergenblad, H. Det medeltida Hästholmen. (Strövtåg i Lysingsbygden.) Skänninge 1972.

Bohman, J. Omberg och dess omgivning-
ar. Linköping 1829.

- Wettern och dess kuster, andra re-
san. Örebro 1840.

DS = Diplomatarium Suecanum 1-. Stock-
holm 1829.

Donkin, R.A. The markets and fairs of
medieval Cistercian monasteries in
England and Wales. (Cistercienser-
Chronik 59/60.) Bregenz 1962.

Duby, G. Rural Economy and Country
Life in the Medieval West. London
1968.

Franzén, G. Ortnamn i Östergötland.
Stockholm 1982.

Fritz, B. Hus, land och län, 1 och
2. Stockholm 1972, 1973.

Frödin, O. Alvastrabygden under medel-
tiden. Stockholm 1919.

GIR = Konung Gustaf I:s registratur.
Utg av V Granlund m fl, 1 - 29.
Stockholm 1861 - 1916.

Hall, F. Bidrag till cistercienser-
ordens historia i Sverige. Härnö-
sand 1898.

Helmfrid, S. Östergötland - Västan-
stång. Stockholm 1962.

Hildebrand, H. Sveriges medeltid, 1.
Stockholm 1879.

Hilton, R. The English Peasantry in
the later Middle Ages. Oxford 1975.

Jansson, W. Västra Tollstads socken.
(Sveriges Bebyggelse. Landsbygden
Östergötlands län, V.) Uo uå (1948).

Jensen, F.P. Danmarks konflikt med
Sverige 1563 - 1570. København 1982.

Karlsson, P. Södra Ombergsbygden.
Vadstena 1961.

- Hästholmen genom seklerna (Ströv-
tåg i Lysingsbygden). Skänninge
1972.

Kjellberg, C.M. Kung Sverker och
drottning Ulvildas östgöta-saga.
(Meddelanden från Östergötlands
Fornminnes- och Museiförening 1917.
Linköping.)

*KL = Kulturhistoriskt lexikon för
nordisk medeltid, I - XXII.* Malmö
1956-78.

Koiv, I. Algotsönernas ätt. (Äldre
svenska frälsesläkter, I:1). Stock-
holm 1957.

Larsson, L.O. Dackeland. Stockholm
1979.

Lindahl, A. Forntidsrapsodi från
Lysing (Strövtåg i Lysingsbygden).
Skänninge 1972.

Lindell, T. Sjutusen år i Lysing
(En bok om Lysings härad). Hässle-
holm 1952.

Lindqvist, G. Förhistorisk tid - 1523
(Gränna - Visingsö historia). Stock-
holm 1980.

- Lorenzen, V.* De danske cistercienserklosters bygningshistorie. København 1941.
- Malmer, M.P.* A Chorological Study of North European Rock Art. Stockholm 1981.
- Malmer, B., Wisehm, I.* Myntfynd från Östergötland (Sveriges mynthistoria, Landskapsinventeringen, I). Göteborg 1981.
- MÖF* = Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening, 1-. Linköping 1875.
- Mc Guire, B.P.* The Cistercians in Denmark. Kalamazoo 1982.
- Nordman, V.A.* Albrecht, Herzog von Mecklenburg, König von Schweden. Helsingfors 1938.
- Norrman, J.* Lake Vättern (Meddelanden från Uppsala Universitets Geografiska Institution A 194). Uppsala 1964.
- Ortved, E.* Cistercieordenen og dens Klostre i Norden, II. København 1933.*
- Passarge, I.* Resa i Sverige år 1865. Stockholm 1868.
- Pira, S.* Från norra Smålands medeltid. Jönköping 1946.
- PRF* = Privilegier, resolutioner och förordningar för svenska städer, I-. Stockholm 1927-.
- Rannsakingar efter antikviteter, II.* Utg av C I Ståhle. Stockholm 1969.
- Rosén, J.* Kronoavsöndringar under äldre medeltid (Skrifter utgivna av kungliga humanistiska vetenskapssamfundet i Lund, XLVI). Lund 1949.
- RPB* = Svenska Riks-Archivets pergamentsbref från och med år 1351, I-III. Stockholm 1866 - 1872.
- Schich, W.* Zur Rolle des Handels in der Wirtschaft der Zisterzienserklöster im nordöstlichen Mitteleuropa während der zweiten Hälfte des 12. und der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts (Zisterzienser Studien, IV). Berlin 1979.
- Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Mittelalter: Handel und Gewerbe (Die Zisterzienser). Köln 1981.
- Schneider, R.* Stadthöfe der Zisterzienser: zu ihrer Funktion und Bedeutung (Zisterzienser Studien, IV). Berlin 1979.
- Schück, A.* Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling. Uppsala 1926.
- Schück, H.* Ecclesia Lincopensis. Stockholm 1959.
- SGU* = Sveriges Geologiska Undersökning. Serie Aa 130. Beskrifning till kartbladet Vadstena. Stockholm 1905.
- Styffe, C.G.* Skandinavien under unionstiden. Stockholm 1867.
- Swartling, I.* Alvastra Abbey. Stockholm 1969.
- Tillinger, H.* Några blad ur Hästholmens Hamn- och Magasinsbolags historia. Uo uå (1956?).
- Widegren, P.D.* Försök till en ny beskrifning öfver Östergötland, II:2. Linköping 1829.
- Österberg, E.* Sagefald (Kultuhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, XIV). Malmö 1969.

FÖRKORTNINGAR

ATA	= Antikvariskt topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Stockholm	SR	= Stadsarkeologiskt register (se avsnitt 2.3.1)
DS	= Diplomatarium Suecanum (se avsnitt 5)	UUB	= Uppsala universitets bibliotek, Uppsala
GIR	= Konung Gustaf I:s registratur (se avsnitt 5)		
I	= I SR använd beteckning för "inventering" (se avsnitt 2.3.1)		
KL	= Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (se avsnitt 5)		
LMV	= Lantmäteriverket, Gävle		
LSB	= Linköpings stifts bibliotek, Linköping		
MA	= I SR använd beteckning för "marinarkeologisk undersökning" (se avsnitt 2.3.1)		
MÖF	= Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening (se avsnitt 5)		
PRF	= Privilegier, resolutioner och förordningar för svenska städer (se avsnitt 5)		
RA	= Riksarkivet, Stockholm		
Raä	= Riksantikvarieämbetet, Stockholm		
RPB	= Svenska Riks-Archivets pergamentsbref från och med år 1351 (se avsnitt 5)		
S	= I SR använd beteckning för "lösfynd gjort i samband med schaktning" (se avsnitt 2.3.1)		
SGU	= Sveriges Geologiska Undersökning (se avsnitt 5)		
SHM	= Statens historiska museum, Stockholm		

INNEHÅLL (CONTENTS)

	FÖRORD. <i>PREFACE</i>	3	2.3.3	Fynd - Föremål. <i>Finds - Objects</i>	19
0	INLEDNING. <i>INTRODUCTION</i>	5	2.4	Utschaktade områden. <i>Areas where the deposits have been completely or partly destroyed</i>	19
1	HISTORISK-GEOGRAFISK BAKGRUND. <i>THE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL BACKGROUND</i>	6	3	ANALYS. <i>ANALYSIS</i>	22
1.1	Allmän bakgrund. <i>General background</i>	6	3.1	Uppläggning. <i>Arrangement of the analysis</i>	19
1.2	Tidiga data. <i>Early data</i> ...	10	3.2	Arkeologiskt läge. <i>Present state of archaeo- logy</i>	19
1.3	Äldsta kartor. <i>Earliest known maps</i>	11	3.3	Urbanisering. <i>Urbanization</i>	20
1.4	Institutioner, byggnader för allmänna ändamål och andra topografiska före- teelser. <i>Institutions, public buildings and other topographical features</i>	11	3.3.1	Forskningsläge. <i>Present state of research</i>	20
1.4.1	Uppläggning. <i>Arrangement of the chapter</i>	11	3.3.2	En ny ansats. <i>A new attempt</i>	21
1.4.2	Kyrklig institution och byggnad. <i>Ecclesiastical institution and building</i> ...	13	3.3.3	Summering. <i>Summary</i>	21
1.4.3	Profana institutioner och byggnader. <i>Secular insti- tutions and buildings</i>	13	3.4	Topografi. <i>Topography</i>	25
2	DATAINSAMLING. <i>THE COLLECTION OF DATA</i>	14	3.5	Framtida verksamhet - synpunkter. <i>Future work - views</i>	27
2.1	Förutsättningar och be- gränsningar. <i>Assumptions and limitations</i>	14	4	ENGLISH SUMMARY	30
2.2	Ursprungliga och nuvarande marknivåer. <i>Original and present ground levels</i>	16	5	LITTERATUR. <i>REFERENCES</i>	33
2.3	Arkeologiska observationer. <i>Archaeological observa- tions</i>	16	6	FÖRKORTNINGAR. <i>ABBREVIATIONS</i>	35
2.3.1	Uppläggning. <i>Arrangement of the chapter</i>	16		KARTOR (MAPS)	
2.3.2	Utdrag ur stadsarkeolo- giskt register (SR). <i>Extracts from the records of urban archaeology (SR)</i> ..	17	1	Sydöstsveriges territoriella indelning under medeltiden med gränser enligt Atlas över Sverige 133 - 134. <i>The territorial division of south-east Sweden in the Middle Ages. Boundary lines after Atlas över Sverige, sheets 133 - 134</i>	7

- 2 Topografiska kårens och
Generalstabens karta över
Sverige. Hästholmenområdet.
Utdrag ur bladet Hjo 1884.
Skala 1:100 000. *Topogra-
phical map of Sweden. The
Hästholmen region 1884.*
Scale 1:100 000 9
- 3 Karta över Hästholmen från
1695 upprättad av L Ryd-
ström. Skala 1:4000. *Map of
Hästholmen from 1695 by L
Rydström. Scale 1:4000 12*
- 4 Hästholmen. Nuvarande fas-
tighetsindelning. Skala
1:4000. *Present estate
boundaries. Scale 1:4000 15*
- 5 Hästholmen. Arkeologiska
observationer. Skala
1:4000. *Archaeological
observations. Scale 1:4000 ... 18*
- 6 Hästholmen. Nuvarande mark-
topografi. Skala 1:4000.
*Present topography of ground.
Scale 1:4000 26*
- 7 Hästholmen. Samkopiering av
karta 3 och 6. Skala 1:4000.
*Map 3 and 6 combined. Scale
1:4000 28*

*Explanations and more detailed comments
in English relative to the respective
maps are given in the English summary
p. 30.*

